

НАЦІОНАЛЬНІ ТРАДИЦІЇ В КУЛЬТОВІЙ АРХІТЕКТУРІ УКРАЇНИ

В історії кожного народу і країни є періоди їх найбільшого піднесення і розквіту. У цей час створюється і розбудовується національна держава, з'являється національна еліта, формуються основні засади національної свідомості, світогляду та менталітету. Як правило, у цей період інтенсивно розвивається національна культура. Форми та характерні риси мистецтва, яке було розповсюджене саме у такий переломний момент розвитку нації, прийнято вважати національними. Живопис, графіка, скульптура, музика, література та поезія набувають своїх неповторних, притаманних тільки даному народу форм.

Архітектура – один з найбільш монументальних і демократичних видів мистецтва. Майже у кожного народу у різні періоди виробилися свої архітектурні стилі, що відображають традицію та ідею нації, яка втілювалася у зодчестві. Сьогодні існують певні стереотипи щодо національної архітектури різних народів. Так, при згадці про китайську архітектуру ми уявляємо ансамбль імператорського палацу на площі Тяньаньмін у Пекіні; індійську – храмовий комплекс Кхаджурахо або Тадж-Махал; архітектуру Англії ми знаємо на прикладі лондонського Тауеру, Німеччини – готичних соборів Кьольну, Франції – ренесансних та барокових палаців Лувру тощо. Це пояснюється тим, що всі ці пам'ятки були створені у таких формах, що якнайкраще символізують сутність національної культури, яка зазнала свого розквіту саме у час їх спорудження.

Для української історії та культури переломним моментом безумовно був час, що настав невдовзі після визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького 1648 – 1657 рр. Тоді, у кінці XVII – XVIII ст., народні традиції дерев'яного зодчества почали утілюватися в мурованому будівництві. Через об'єктивні економічні умови майже єдиними прикладами кам'яного будівництва в Україні були церкви. Решта споруд продовжували переважно будувати з дерева. Саме тому культова архітектура стала “носієм” національних форм.

В культурі Європи XVII – XVIII ст. позначилися як доба бароко. В архітектурі – бароко відрізнялося грою світла й тіні, насиченою пластикою декору, вигнутими лініями фасадів, вигадливістю та багатством форм. Європейське бароко гармонійно поєдналося з суто українськими формами та прийомами у будівництві. Усталені уже типи українських дерев'яних церков одержують цегляний вигляд. З'являються монументальні споруди хрестовокупольних храмів, тетраконхових церков. Найбільш популярними та розповсюдженими стають форми хрещатих п'ятикупольних та тридільних будівель. Перші являли у плані майже правильний хрест, кожне з рамен якого і центральна частина (середхрестя) завершувалися окремими банями. Другий тип споруд складався з трьох частин (бабинця, нави та вівтаря), що розташовувалися по осі захід-схід. Як правило, центральна частина була найбільшою. Банями увінчувалися або всі три частини, або нава. Неодмінною деталлю українських барокових храмів стають оригінальні грушоподібні завершення бань, хвилясті фронтони, лиштви та портали з характерним декором. За народною традицією муровані будівлі фарбували у білий колір, інколи у блакитний. Саме цей стиль ми називаємо українським бароко або українським національним архітектурним стилем. Ні до, ні після цього періоду українська церковна мурована архітектура не набула такої оригінальності й самобутності¹.

Кінець XVII – XVIII ст. ознаменований початком масового будівництва кам'яних споруд, яке майже не велося у центральній та східній Україні з першої половини XIII ст.² Міста Київ, Чернігів, Переяслав, Полтава, Лубни, Харків та багато інших міст і сіл Гетьманщини, Слобожанщини одержують нові доміанти – величні барокові храми, монастирські комплекси, дзвіниці. Вони залишалися домінуючими спорудами аж до початку XX ст. Так утворився певний архітектурний регіон з характерними тільки для нього формами. Українське бароко XVII – XVIII ст. стало втіленням національних традицій, форм, менталітету народу.

Українське зодчество відчутно відрізнялося від архітектури інших країн – сусідів українців. Ця відмінність існувала навіть в умовах тісного взаємовпливу архітектурних стилів різних народів. Вплив української архітектури був помітним на архітектурі росіян (як і на російську культуру загалом) після входження українських земель до складу московської держави³. Відбувався і зворотній процес. На території Лівобережної України у кінці XVII ст. зводилися храми та цивільні споруди у чисто російських архітектурних формах (Спасо-Преображенський монастир XVII ст. у Путивлі). Невдовзі цей взаємовплив переріс у нерівну боротьбу двох архітектурних типів, яка мала на меті не тільки мистецький підтекст. Розповсюдження російської архітектури в Україні набуло ознак культурної та національної експансії⁴.

Споруди поєднують естетичну окрасу оточуючого середовища і практичну користь для людей. Архітектурних пам'яток у нашому оточенні набагато більше, ніж інших зразків образотворчого мистецтва. Цей факт робить вплив зодчества на світогляд людини винятковим. Завдяки символізму своїх форм, архітектура часто використовувалася як засіб пропаганди. Особливо така роль зодчества зросла у XIX – XX ст. – час еkleктики та історизму. У цей час в архітектурі співіснує велика кількість стилів та напрямків минулого, що заново “прочитуються” та використовуються зодчими. Архітектори або їх замовники вільно застосовували з різною метою той чи інший стиль, форми минулого. Так, при зведенні великих споруд для державних установ використовувалися монументальні класицистичні мотиви, у проектуванні житла – форми ренесансу та бароко тощо⁵.

Велику роль відіграла архітектура у справі асиміляційної та релігійної політики. Яскравим тому доказом є “архітектурна політика” російського царату у XIX – на початку XX ст. Саме у цей час російська влада посередництвом архітекторів проводить “зросійщення” та “звізантійщення” пам'яток архітектури українського бароко⁶. Українським храмам надаються ознаки російської та візантійської сакральних архітектур, які визнаються урядом як єдиноправильні та канонічні у цьому виді зодчества⁷. Величні багатоярусні грушоподібні куполи храмів замінювалися на цибулиноподібні, що притаманні були виключно російській архітектурі. Додавалися недоладні кокошники, намети тощо. Хвилеподібні та ламані барокові фронти замінювалися примітивними напівциркульними візантійського зразку. Так сталося з багатьма церквами України. У 80-х р. XIX та 10-х р. XX ст. замінені куполи Спасо-Преображенського собору в Острії, Спасо-Преображенського собору в Ізюмі, дзвіниці Микільського собору у Києві, фронтон Софійського собору у Києві тощо. Чужі архітектурні форми значно псували вигляд споруд та їх цілісність.

Головна шкода завдавалася не спорудам, а етносу. Знецінювалися зразки українського мистецтва. У свідомості народу таким чином поволі стиралося розуміння власної національної культури.

Ще більшого розмаху в Україні одержало будівництво нових культових споруд у формах російської архітектури. Фактично з 1801 р. царем та Синодом було заборонено будівництво храмів згідно української архітектурної традиції. Таким чином, розвиток української архітектури було штучно перервано. З тих пір єдиним стилем у культовому зодстві був синодальний класицизм та псевдоросійський або російський стиль з неодмінними атрибутами – цибулиноподібними та наметовими куполами, кокошниками, наличниками тощо. Якщо класицизм був стилем космополітичним, то назва другого стилю вичерпно говорила про свою суть. Десятки і сотні церков по всій Україні будуються у цей час практично за шаблонними проектами архітекторів з Москви, Петербургу, Києва, Харкова та Одеси. Серед них рідко можна зустріти дійсно видатну пам'ятку архітектури. Поволі псевдоросійські церкви починають домінувати у багатьох населених пунктах України. Особливо відчутним було це домінування у сільській місцевості. Тут старі дерев'яні храми з характерними ознаками українського народного стилю розбираються “по ветхості” і натомість зводяться нові у формах уже російської архітектури⁸. З одного боку, позитивний факт – нова цегляна церква має більшу довговічність, створює сильніший містобудівничий акцент. З іншого боку – руйнування національної культури, заміна її на чужорідний елемент. Така політика мала успіх. З часом забувалися свої національні форми, а чужі вже сприймалися як власні.

Лише декілька прикладів порушують однотипність церковних споруд зведених наприкінці XIX – початку XX ст. Це Георгіївська церква-мавзолей на козацьких могилах під Берестечком на Волині (1910 – 1914 р., архітектор В.Максимов, розписи І.Іжакевича) та церква у с. Мразинці на Слобожанщині (поч. XX ст., архітектор С.Тимошенко). Величний хвилеподібний складний фронтон Георгіївської церкви та хрещатий п'ятикупольний план мразинського храму є спробами відродити національні українські мотиви в архітектурі модерну. Ці спроби залишилися майже не почутими.

Непоправної шкоди національній архітектурній спадщині та церковному будівництву України завдали роки комуністичного правління. Десятки пам'яток культової архітектури були просто знищені. Партійні лідери Радянського Союзу не безпідставно стверджували, що архітектура українського бароко ідейно живить контрреволюційні націоналістичні елементи⁹. Зникли цілі види сакрального будівництва України XVII – XVIII ст. Крім того, протягом більше ніж восьмидесяти років культове будівництво в нашій країні було повністю відсутнім. Архітектори не мали змоги практикуватися у цьому виді будівництва.

Національні традиції у церковній архітектурі продовжуються і розвиваються лише за кордоном серед української діаспори. У країнах Західної Європи, в США, Канаді, Австралії та Південній Америці у 60-х – 80-х рр. будуються православні та греко-католицькі храми у модернізованих формах народного (західноукраїнського) та барокового зодчества. Найвідоміші споруди були зведені у США та Канаді архітектором Родославом Жуком. У своїх новітніх спорудах з сучасних будівельних матеріалів Жук використовував мотиви гуцульської, бойківської та лемківської дерев'яної сакральної архітектури. З'явилися такі унікальні будівлі, як церква Пресвятої Трійці у Кергонксоні, церква Св. Євхаристії у Торонто тощо. У деяких проектах архітектора можна пізнати силуети барокових храмів Києва (церква Св. Родини у Вінніпезі).

У 1990-х р. починається відбудова знищених храмів України та будівництво нових культових споруд.

Постали з попелу такі шедеври українського барокового зодчества, як Михайлівський Золотоверхий монастир, Успенський собор Києво-Печерської лаври тощо. Відновлюються й пам'ятки інших архітектурних стилів та напрямів.

Вперше за багато років архітектори одержують змогу створювати проекти храмів. Цей процес виявився не таким простим і легким. Перерваність у традиції сакрального будівництва у національних формах дається взнаки. Перші ж проекти, які розробляються для міст України мають яскраво виражені російські національні мотиви. Архітектори опинилися в полоні стереотипу, який став результатом нав'язування цих форм у XIX – XX ст. Стандартним і звичайним здається тип храму з цибулеподібними та наметовими куполами, кокошниками тощо. Підсвідомо архітектори продовжують традицію поширення на Україні чужих архітектурних форм. На перших порах, коли головним був сам факт будівництва храму, на ці “тонкощі” не звертали уваги. Перше, що кидається у вічі, це досить низька професійність у проектуванні подібного роду споруд. Храми у великих містах споруджуються за проектами відомих архітекторів. Церкви на периферії, у селах часто будуються низькокваліфікованими зодчими. Лише з часом помітили, що споруди виглядають досить сухо і відчужено від місцевої забудови та народних традицій. З'ясувалося, що перш ніж братися за проектування церкви чи дзвіниці варто вивчити історію народного зодчества.

З кожним роком кількість новозбудованих храмів зростає. Починають з'являтися архітектори, які спеціалізуються на такому виді зодчества. У таких умовах, коли церковні споруди починають знов відігравати відчутну роль у забудові міст та сіл, підхід до храмового будівництва стає значно серйознішим. Роль та відповідальність архітектора перед суспільством значно зростає в умовах регенерації історичної забудови українських міст. Відповідно історичного середовища міста підбираються й проекти у тих чи інших історичних стилях.

Поволі вимальовуються й головні напрямки, в яких працюють архітектори України. Формуються характерні особливості культової архітектури того чи іншого регіону. Сьогодні стильова палітра церковного зодчества України досить строката. Це неодмінна риса демократичних процесів у мистецтві.

У сучасному церковному будівництві досить відчутне продовження традицій псевдоросійської та візантійської архітектурних шкіл. Такого роду спорудами стали проекти каплиці Св. Миколая та церкви Іверської Ікони Божої Матері у Дніпропетровську. Перший з них вирішений у типових псевдоросійських формах, а другий у формах візантійсько-балканської спадщини. Канонічних візантійсько-давньоруських форм надано і собору Георгія-Побідоносця у Макіївці Донецької області. Подібним чином зведено і собор у Борисполі. Досить сувора споруда має хрестовокупольний п'ятибанный план. Невеличкою “поступкою” українським будівельним традиціям виглядає грушоподібний купол над головним входом. Ця деталь хоч і вносить динаміку у статичність будівлі, але не узгоджується з загальною стилістикою споруди і надає їй еkleктичних форм. Споглядати таке “творіння” сучасних архітекторів саме у цьому місті вкрай сумно. До 30-х р. XX ст. у Борисполі було декілька храмів у стилі українського бароко. Можливо у майбутньому зодчі повернуть цьому історичному місту його рідні архітектурні форми. Незрозумілим є звернення архітекторів до російських мотивів у будівництві Свято-Іллінського храмового комплексу у м. Славутич. Рафіновані форми дерев'яного церковного зодчества півночі Росії “а-ля-Кіжи” виглядають абсолютно чужими цьому краю. Теж саме можна сказати і про проект храму Святителю Миколі Чудодійнику у м.Чернігові. За задумом авторів старовинне українське місто має поповнитися прикладом новгородського церковного будівництва XIV – XV ст. Подібним чином вирішено проект і Свято-Сергіївського храму у Харкові. Таку велику кількість псевдоросійських та візантійських форм у культовій архітектурі цього краю можна пояснити впливом російської культури на регіон, Московського патріархату у місцевих приходах. Та головним фактором здається рівень архітекторів, які проектують та споруджують храми. Він ще не досяг розуміння того, що є власне українська церковна архітектура і якою вона має бути.

Значно відрізняються від східноукраїнських процеси храмобудування на Західній Україні. Там використовуються мотиви народного дерев'яного зодчества цієї області і форми українського та європейського бароко. Безумовно архітектори проектують і будують храми під впливом багатой місцевої культурної традиції. У подібних модернізованих формах барокової архітектури споруджено Свято-Успенську церкву у с. Великі Мости, Сокальського району, Львівської області, кафедральний собор Святої Трійці у Тернополі та інші. Через релігійність місцевого населення велику роль у зведенні храмів грає тут релігійна громада. Тому й церкви зводяться тут згідно з давніми традиціями.

Київ увібрав у себе рівною мірою впливи Сходу та Заходу. У столиці споруджено найбільший (за останні 70 років) православний храм України – Свято-Троїцьку церкву на Троєщині (1991 – 1997). У плані – це типова споруда для української архітектури XVII – XVIII ст. – хрещатий, п'ятикупольний храм. Всі деталі зовнішнього оздоблення вирішенні у формах українського бароко. У таких же формах запроектована церква Різдва Пресвятої Богородиці на проспекті Академіка Глушкова, 11, каплиця св. Андрія Первозванного на Дніпровському узвозі, храмовий комплекс у Вишневому тощо. У дещо модернізованих формах українського бароко вирішується фасад Борисо-Глібського собору у мікрорайоні Теремки у Києві. Відчутну роль у формуванні силуетів храмових споруд грає громада і місцева влада, які намагаються небароковими спорудами компенсувати втрати міста 30 – 40-х р. XX ст.

Форми українського бароко поволі знаходять розуміння і визнання як національного стилю у громад та керівництва центральних та східних областей України. У такому стилі споруджені: Надбрамна церква в с. Соснівка Глухівського району, храм Всіх Святих у Полтаві, церква у с. Гусинці, Купянського району Харківської області, каплиця Св. Покрови у Черкасах, церква Різдва Христового у Чернігові тощо. Як бачимо, вплив українського неobarоко дедалі зростає. В той же час, у самому місті Києві збудовані та проектується церкви у псевдоросійських формах: каплиця у Конча-Заспі, каплиця на території Шпиталю МВС на Лук'янівці, церква Іоанна Хрестителя на вул. Гарматній тощо.

Зовнішній вигляд храму все більше залежить від архітектора, ніж від замовника. Чи він є прибічником національних традицій, чи йому більше подобаються форми псевдоросійської або неокласицистичної архітектури. У наші дні більшість зданих віддає перевагу обопільному володінню всіма стилями та напрямками у церковному будівництві. Той же автор псевдовізантійського собору св. Георгія у Макіївці – Дмитро Яблонський – творить і в формах українського неobarоко. Подібні риси має церква Різдва Пресвятої Богородиці у с. Тарнівка Дніпропетровської області, церква Різдва Пресвятої Богородиці у с. Віта-Почтова під Києвом тощо. У своїй еклектичній творчості п. Яблонський прийшов до архітектурного парадоксу. В одному храмовому ансамблі на проспекті Миру у Києві він запроєктував і зводить два храми у формах українського бароко і два у формах візантійської архітектури. Така мішанина навряд чи піде на користь естетиці комплексу. До того ж найбільший храм лівобережного Києва – Михайлівський собор – зводиться саме у візантійських формах за проектом 1988 р. Зрозуміло, що розвиток нашої церковної архітектури рухається певною мірою за інерцією.

На щастя, деякі архітектори йдуть далі поверхневого стилізаторства з архітектурою минулого України. Виникають прогресивні проекти храмів, які успадковують саму сутність давнього храмовбудування.

Модернізовані форми українського бароко та типи таких храмів використовують у своєму будівництві не тільки православні конфесії. Спробою відродити забуту традицію будівництва прямокутних у плані, п'ятикупольних храмів є проект Української Лютеранської Церкви у Києві на вул. Тургенівській, 24. У кінці XVII ст., за часів правління гетьмана Мазепи, таких храмів було багато зведено по всій Україні. Характерною їх особливістю був поділ внутрішнього видовженого простору на три частини. Головний західний фасад прикрашали дві вежі, ажурний фронтон та пишний портал. До таких типів відносилися Микільський собор на Печерську (1697) та Богоявленський собор Братського монастиря (1693) на Подолі. Ці унікальні споруди були варварськи зруйновані у 30-х р. XX ст. Після спорудження лютеранської церкви архітектура Києва знов заграє своїм колишнім різноманіттям. Складні форми українських хрещатих п'ятикупольних церков простежуються у проекті кафедрального собору Української Греко-Католицької церкви на лівому березі Дніпра. Архітектори, використовуючи новітні будівельні конструкції та матеріали, зберегли загальні форми українського храму.

Отже, можна зробити висновок, що у сучасній християнській архітектурі України представлені напрямки, характерні для багатьох народів. Така строкатість пояснюється причинами денационалізації населення та великою кількістю християнських конфесій. Представники кожної з церков прагнуть надати храму форм тієї культури, в країні якої знаходиться їх центр. При цьому ми чітко бачимо, що вирішальну роль при проектуванні споруд грає архітектор та релігійна громада. По мірі відродження духовності та національної свідомості українців повертаються в архітектуру і форми культових споруд нашого краю. Потреба відродити форми та силуети барокових святинь, понівечених та зруйнованих у попередні роки, ставить умови перед зданими будувати згідно з давніми забутими традиціями. Цей процес тільки набирає обертів у наші дні. Сьогодні ми є свідками відродження національних форм в архітектурі. Важливо не зупинятися на досягнутому і продовжувати відновлення давніх святинь українського народу. Разом з тим, необхідно вести нове будівництво у формах української архітектури. Якщо не відновлювати архітектурні пам'ятки і не будувати у формах минулого нашого народу, то є загроза назавжди втратити зв'язок з нашою історією та давньою культурою. Необхідно відновлювати і реставрувати храми усіх архітектурних типів та стилів. Їх існування на українській землі – свідчення складних історичних та культурних процесів, що відбувалися тут. Всі ці споруди є без винятку нашою культурною спадщиною. Сучасне будівництво теж має бути різноманітним. В той же час, необхідно пам'ятати, що ми маємо дуже цікаву та цінну національну церковну архітектуру, яку варто відроджувати та розвивати. Без неї ми не зможемо відродити нашу культуру, мову, державу.

¹Яблонський Д. Духовні багатства українського бароко // Хроніка 2000. – 1994 – №1 – 2. – С.171.

²Івакін Г. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К.1996. – С.248 – 249.

³Огієнко І. Українська культура. – К. 1918 – С.59.

⁴Там само.

⁵Ясевич В. Архитектура Украины на рубеже XIX – XX веков. – К. 1988. – С. 125.

⁶Кириченко Е. Архитектурные теории XIX века в России. – М., 1986. – С. 207.

⁷Надтока Г. Православна церква і процес українського національного відродження .1900 – 1917. – К., 1995.

⁸Гирич І. Українське питання і Київ кінця XIX – початку XX ст. // Пам'ять століть. – 1998. – №3 – С.19.

⁹Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. – К. 1991 – С. 10.